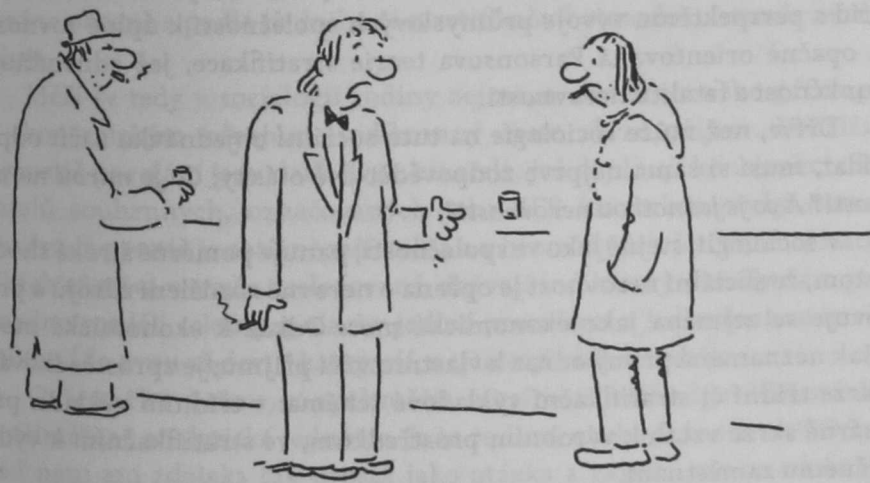

RODINA JAKO ZÁKLADNÍ STAVEBNÍ KÁMEN NEROVNOSTI

NĚŠTASTNOU NÁHODOU JSEM SE PŘIŽENIL DO SLUŠNÉ RODINY . . .

Otázka sociální nerovnosti patří k základním otázkám sociologické teorie. Odpověď na ni nehledají jenom sociologové. Svůj výklad přináší i teorie ekonomické a politologické, a také praktické politické programy (které vedle vysvětlení předkládají i program změny, nápravy či, nepůjde-li to jinak, některé počítají i s revolucí).

Jakýsi pokus o vysvětlení mechanismů sociální nerovnosti obsahují nutně i teorie žitého světa. Každý laik, třeba i vzdělání sotva základního, má své vysvětlení, proč se nachází na té příčce sociálního žebříku, na jaké se právě nachází: jaké mechanismy ho tam přivedly a jak ho tam drží. Základní součástí teorie žitého světa je vědomí, kde je ve společnosti „nahore“ a kde „dole“, a zejména – podle čeho se v každodenních sociálních výměnách a setkáních pozná, zda je ten druhý společensky výš anebo níž. To musí ovládat i školák. Ztratit v této věci orientaci je pro člověka stejně fatální, jako je pro potápěče ztráta orientace vzhledem k hladině.

Pro úspěšnou životní dráhu je třeba mít také svou teorii sociální mobility, tedy vědět, kde najít výtah do vyšších pater. Je to vzdělání? Anebo konexe? Či jsou nějaké zvláštní praktiky, jež vedou k úspěchu? Jak už dávno poznamenal Adorno, masmédiím se podařilo všechny přesvědčit, že *to nejlepší, co lze od života očekávat, je úspěch* – a základním projevem úspěchu je postup po stupních sociální stratifikace.

Každá společnost chce také vědět, jaký je současný stav nerovnosti a jak se její vnitřní vertikální diference vyvíjí. Sociologie se snaží vyhovět – a jak to odpovídá poptávce, pozadím sociologické reflexe je často i jakýsi předpoklad funkčnosti jistého stavu a někdy i antipace dalšího vývoje. Příkladem dvou takových teorií je Marxova teorie tříd s perspektivou vývoje průmyslových společností k úplné rovnosti a opačně orientovaná Parsonsova teorie stratifikace, jež zdůvodňuje funkčnost a fatalitu nerovnosti.

Dříve, než může sociologie na tuto sociální objednávku začít odpovídat, musí si sama nejprve zodpovědět dvě otázky: *Co je mírou nerovnosti? A co je jednotkou nerovnosti?*

V sociologii, stejně jako ve společnosti, panuje poměrně široká shoda o tom, že sociální nerovnost je opřena o nerovné rozdělení zdrojů a projevuje se zejména jako ekonomická moc. Odkaz k ekonomické moci však neznamená přímý odkaz k vlastnictví či příjmu; je zprostředkován skrze třídní či stratifikační výkladové schéma: v třídním výkladu přímárně skrze vztah k výrobním prostředkům, ve stratifikačním k výdělečnému zaměstnání.

Weberovskou tradici, která tato dvě krajní výkladová schémata komplikovala obtížně zjistitelnými prvky, jako je stavovská prestiž, posílily

v poslední době koncepcí sociálních, symbolických a kulturních kapitálů, jež byly uvedeny zejména do evropské sociologie Pierrem Bourdieuem v sedmdesátých letech minulého století. V devadesátých letech se pak začaly ozývat hlasy, že mluvit o vertikální stratifikaci či třídních rozdílech ztrácí pomalu smysl: všeobecně dostupný konzum a všudypřítomná média sjednocují životní styl a životní šance se individualizují (srv. např. [Beck 2004; Bauman 2004] aj.).

Zpochybnění jedné z posledních srozumitelných a zřejmých sociálních dimenzí je pro sociologii obtížně přijatelné, ale opírá se o těžko popíratelnou skutečnost, že za příslušníky střední třídy se dnes považují (či aspoň prohlašují) téměř všichni, od ministerského předsedy po pomocného dělníka, a nelze vyloučit, že večer po těžkém pracovním dni se sejdou oba u téhož televizního seriálu, i když jeden bydlí v chátrajícím paneláku a druhý ve vládní vile. Na druhé straně se už ale ozývají hlasy, že široce diskutovaná individualizace životních šancí [Beck 2004] a vznik nerovnosti bez stratifikace [Wrong 1976] jsou sociologické konstrukty, ztrácející kontakt s realitou. Norman Stockman s odkazem na výzkumná zjištění poznamenává, že „na příbuzenskou kontinuitu klade populace moderních společností větší důraz, než sociologové obvykle připouštějí“ [Stockman, 1991:372].

Sociologie rodiny se ovšem podobnými teoretickými spory zatím příliš nezatežuje: ve své empirické části přebírá jako ukazatel příslušnosti ke společenské vrstvě stupnice třídního anebo stratifikačního zařazení, jak je používají sociální statistiky. Teoreticky reflektovanější sociologie rodiny (jejíž produkce je nesrovnatelně skromnější) je orientována obecně a podle třídního či stratifikačního modelu vesměs nerozlišuje.

Měří se tedy v sociologii rodiny zejména vliv nerovného přístupu k ekonomickým zdrojům, indikovaný často skrze příjem. Vzdělání a prestiž povolání jsou další dva ukazatele, jež doplňují konstrukci ukazatelů souhrnných, označovaných jako SES (*socioekonomický status*). Poněvadž prestiž je obtížně měřitelná a v hromadných šetřeních a statistikách zůstává vesměs nesledovaná, zbývají indikátory dva. Ty nám pak snadno rozdělí celou populaci v jediné proměnné s jednoduchou variabilitou (do dvou až devíti kategorií, nejčastěji však do pěti).

Ovšem: i když víme, co a jak měřit, musíme si ještě odpovědět otázku o přiměřené analytické jednotce. Je to rodina, anebo jednotlivec? Odpověď není ani zdaleka tak prostá jako otázka a zavede nás na okamžik ještě do problémů stratifikační teorie.

* SOCIÁLNÍ STRATIFIKACE, MANŽELSTVÍ A RODINA

4 | Parsonsova koncepce rodiny, jež jen zjemnila a formalizovala konzervativní představu přirozené dělby rolí mezi mužem a ženou, chápe jako podstatnou charakteristiku mužské role schopnost muže integrovat rodinu do širší společnosti a vynaložit všechny síly k tomu, aby to bylo na co nejvyšší příčce stratifikační stupnice. Podmínkou pro to, aby měl muž šanci uspět, je omezení počtu rolí určujících rodinný status na jednu v rodině, což zároveň ospravedlňuje konzervativní uspořádání uvnitř rodiny: odstraňuje to soutěživost v páru a zvyšuje rodinnou solidaritu. Při měření sociální stratifikace to současně odpovídá otázku po přiměřené analytické jednotce: status muže a status rodiny jsou totožné, stačí stratifikačně zařadit muže a je zařazena i celá (nukleární) rodina. První velký český výzkum sociální stratifikace [Machonin a kol. 1969] úspěšně vyšel z tohoto předpokladu.

Prudký nástup žen do výdělečných zaměstnání, vzestup počtu rodů a zvyšující se podíl rodin se ženou na místě „přednosta domácnosti“ i vzestup ženského sebevědomí však učinil ztotožnění statusu muže se statusem rodiny neudržitelným. Od počátku sedmdesátých let bylo zjevné, že je třeba vážně uvažovat, jak překročit toto stále nepřiměřenější zjednodušení.

Český čtenář má už řadu let k dispozici přehledovou stať Normana Stockmana [1991], která podává přehled o diskusi, hledající cestu k jejímu překonání, jak proběhla mezi sociology píšícími anglicky v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let minulého století.

Na sociologicky reprezentativním fóru otevřela problém J. Ackeroová v AJS statí *Ženy a sociální stratifikace: případ intelektuálního sexismu* [1973]. Základní odpověď, hájící konzervativní postoj, představuje stať *Ženy a třídní analýza: obrana konvenčního pojetí*, kterou uveřejnil John H. Goldthorpe v *Sociology* [1983]. Podle toho, jak jednotliví účastníci diskuse odpovídali na otázku, zda mohou manželé náležet k různým společenským třídám, identifikoval pak Stockman šest možných pohledů na situaci, z nichž dva předpokládají kladnou a čtyři zápornou odpověď:

1. Goldthorpe [1983 a 1984]: Nemohou. Jednotkou třídní analýzy je nutně rodina. Cílem stratifikace je přece pochopit strukturu životních šancí a vysvětlit diferenciaci v jednání, postojích a světových názorech. To vše je opřeno o rodinu, která zaručuje i sociální stabilitu v čase tím, že skrze socializaci dětí stabilizuje kontinuitu třídního uspořádání. (Významně přispívá k ozřejmění mechanismů tohoto působení ve svém okruhu velmi vlivná práce Pierra Bourdieua *La Distinction* [1979], kte-

rou tato anglosaská diskuse pomíjí. Ve francouzském kontextu se naopak zdála skutečnost, že do tříd jsou rozděleny rodiny a ne jednotlivci, mimo diskusi.) Nejspolehlivějším ukazatelem postavení rodiny je pak přirozeně postavení muže: ženin příjem má jen doplňkovou povahu, a i když je její zaměstnání pro rodinu významným ekonomickým přínosem, už vzhledem k tomu, že existují dosud povolání převážně mužská a typicky ženská, má to ženino jen velmi omezený vliv na třídní zařazení rodiny.

O konvenční pojetí se opírají i intuitivní stratifikační teorie žitého světa. Kádrováci starého režimu nepotřebovali nic než zdravý rozum, když třídili objekty své bdělosti podle „třídního původu“, a jaký ho kdo má, se poznalo podle tatínkova původního povolání. Z Karla Marxe to mít nemohli, ten o kádrování nepojednal. Některá současná pozorování vynořující se třídní struktury v naší společnosti, kde byla reálná stratifikace po půl století zatemňována a skrývána, jim ovšem dávají v tom základním za pravdu. Přes velkou sociální mobilitu, často i násilím vnucovanou, a navzdory půl století trvající soustavné snaze o zničení celých tříd vynořuje se třídní postavení dědů jako silný prediktor nového zařazení vnuků a šancí pravuků. Rodiny si namnoze udržely třídní identitu.

2. Manželé nejenže mohou, ale prakticky velmi často svým povoláním k různým třídám či stratifikačním vrstvám i náležejí. Jednotkou analýzy nemůže být rodina už jen proto, že všeobecná zaměstnanost žen vnáší do rodiny dvojí odkaz k ekonomické struktuře společnosti. Jsou to individua a nikoli domácnosti a rodiny, kdo přímo obsazují konkrétní pozice v profesní struktuře, kdo prodávají svoji pracovní sílu na trhu práce či tam naopak pracovní sílu nakupují. Jednotkou analýzy je jedině, zařazující se podle toho, jakou zaujímá pozici v rámci formální ekonomiky.

3. Bez ohledu na to, zda mají manželé povolání různě umístěná v třídní struktuře, jednotkou stratifikace zůstává rodina. Zařazuje se podle kombinace jejich zaměstnání (včetně kombinace se ženou v domácnosti). Logickým důsledkem tohoto pojetí je, že vertikální kontinuum stratifikace se rozpadá do modelu prvků, jež si nejsou vzájemně nadřazeny [Britten & Health 1983]. Smíšené rodiny jsou jiné než rodiny stratifikačně stejnorodé, šance, které různé rodiny svým členům připravují, jsou různé povahy a nedají se lineárně seřadit.

Proti tomuto pojetí se ozval námitkou Goldthorpe [1984]: A co když žena ztratí zaměstnání? A po čase si ho opět najde? Pokud to budeme brát v úvahu, vznikne nám naprosto falešná představa o sociální mobi-

litě, pokud ale její výpadek nebudeme brát v úvahu, zařazujeme rodinu (převážně) podle postavení muže – a jsme opět u modelu ad 1.

4. Východiskem čtvrtého modelu je požadavek, aby se při stratifikačním uspořádávání profesních seznamů přestalo abstrahovat od pohlaví. Je nutno vytvořit dva oddělené žebříčky statusu povolání. Pro zařazení jednotlivých povolání je třeba vycházet z toho, že na sňatkovém trhu se vybírají páry se zhruba rovnocennými zdroji a stejného životního stylu. Vyskytuje-li se tedy častěji určitá kombinace povolání muže a povolání ženy, přináší to informaci, že tato dvě povolání zaujímají v statusových žebříčcích svého pohlaví zhruba stejnou úroveň, i když na žebříčku univerzálním anebo na žebříku opačného pohlaví mají výrazně vyšší anebo nižší zařazení. Jak shrnuje Stockman: „Běžně jsou si manželé rovni a manželstvím svou sociální rovnost demonstrují. Profese je však jen jednou, i když významnou charakteristikou, která se při určování této rovnosti bere v úvahu. Dochází-li běžně k manželství mezi příslušníky určitých profesních skupin, je to jasný důkaz, že jsou tyto profesní skupiny považovány za sociálně rovnocenné.“

České výzkumy po dlouhá léta, kdy vzdělání bylo nejspolehlivějším (a prakticky jediným) indikátorem sociálního statusu, ukazovaly, že maturita u ženy a vyučení u muže zakládají zhruba stejný status, ač odhlédnuto od pohlaví jde o profesně heterogenní pár. Nic nenavědčovalo tomu, že muži by takový sňatek považovali za sociálně vzestupný a ženy za sestupný: vyučený elektrikář si bral úřednici-maturantku ve statusově homogenním sňatku. Vysvětluje to také, proč například povolání zdravotní sestry má vyšší sociální status než povolání ošetřovatele se stejnou kvalifikací: je daleko méně pravděpodobné, že sanitář se ožení s lékařkou, než že se zdravotní sestra provdá za lékaře.

5. Feministická kritika otevřela na počátku sedmdesátých let minulého století diskusi nárokem, aby dále nebyla ignorována vzrůstající zaměstnanost žen: profesní status vdaných žen je nutno integrovat do teorie tříd. V druhé polovině osmdesátých let postoupila feministická kritika dál, až k požadavku opustit radikálněji zakotvení sociální struktury v placených povoláních, protože to vylučuje z hodnocení ženskou práci v domácnosti a marginalizuje ženy, které se mu cele věnují. Ženy se v určitém období svého života velmi často dostávají do postavení manželky, jež je postavením třídním. Na základě výrobních vztahů, do nichž vstupují, tvoří vlastně manželé a manželky samostatné třídy, přičemž roli vykořisťovatelské třídy hrají manželé: zejména pokud pracují jen ve své domácnosti, jsou manželky svými muži vykořisťovány. Další rozvinutí tohoto pohledu poukazuje na to, že rodinu nelze považovat za

analytickou jednotku tříd či vrstev také proto, že je nejen sférou nerovnosti, ale i mechanismem přenosu nerovnosti mužů a žen při rodinném předávání ekonomického i kulturního kapitálu. Jak ekonomický, tak kulturní kapitál je v rodině z hlediska pohlaví distribuován a – což je zvláště důležité – při mezigeneračním přenosu redistribuován asymetricky: chlapcům se nadřazuje.

Tyto radikální feministické postoje pomáhají vysvětlit, proč ve starém režimu podněty ze Západu právě v této sféře nenacházely u nás odezvy a proč české feministické hnutí zůstalo relativně slabé. Jak poznamenala Alena Wagnerová [1995], čeští muži, zbaveni režimem ekonomické moci, nepředstavovali hrozbu a výzvu; bylo proto i obtížnější chápat je jako (třídní) nepřátele. Nový ekonomický a politický režim ovšem zakládá od počátku devadesátých let nové poměry, které stále ještě čekají na teoretickou reflexi a politický výraz.

6. Do poslední skupiny postojů zařazuje Stockman ty postoje, které právě s odkazem na obtíž odpovědět uspokojivě na otázky kolem přiměřenosti rodiny či jednotlivce jako analytické jednotky sociální stratifikace poukazují na nutnost radikálně nového promyšlení stratifikačních teorií. Patřísem autoři, kteří zastávají názor, že vidění společnosti skrze koncepci třídní struktury či stratifikačních systémů ztrácí smysl. Stockman ovšem sám poukazuje na to, že výzkumy veřejného mínění dokládají setrvalé vnímání společnosti skrze třídní rozdíly a považuje debatu za neuzavřenou. Velké téma individuace, jež se otevřelo v devadesátých letech minulého století a stále visí ve vzduchu (viz kapitola devátá), otevřenost a neúplnost našeho poznání společenské vertikály jenom podtrhlo a ozřejmilo.

* TŘÍDNĚ ZAKOTVENÉ ROZDÍLY V RODINNÉM CHOVÁNÍ

* * Třídní rozdíly v reprodukčním chování a životním cyklu

Nejjednodušší je zjištění rozdílů v reprodukčním chování a časové struktuře životního cyklu. V podstatné své části je to úkol pro sociální demografii. Jakmile je jednou zaveden do demografických evidencí standardizovaný třídní registr, jsou analýzy těchto variabilit rutinní záležitostí jejich počítačového zpracování; všechny vyspělé země je mají a pravidelně publikují. Doplnují je pak jen speciální šetření, dobře opřené o znalost základních fakt. Z těchto pramenů získáváme v evropských zemích tento obraz:

Nejvyšší homogamii vykazují nejvyšší a nejnižší sociální třída. V Anglii a Walesu byli v nejvyšší třídě snoubenci ze stejné třídy pětkrát a v nejnižší 6,3krát častěji, než činil průměr homogamie počítaný pro celou populaci. Platí to ve většině společností a platí to i u nás. T. Katrňák, M. Kreidl a L. Fónadová [2004] zjistili 9,7krát větší pravděpodobnost, že si vysokoškolák vezme vysokoškolačku, než kdyby byl výběr náhodný, a 6,3krát větší pravděpodobnost, že se sňatkem spojí pár, kde oba mají vzdělání základní; lidé se středními stupni vzdělání se vzájemně vybírají také častěji než při náhodném výběru, ale míra homogamie je tu menší. Graf míry a povahy vzdělanostní homogamie u nás najdeme v desáté kapitole Česká rodina.

Velké rozdíly jsou zjišťovány ve sňatkovém věku: Lidé z vyšších společenských tříd se žení a vdávají později nežli páry z nižších tříd. Velký vliv má samozřejmě delší školní docházka, u nejvyšší společenské vrstvy je to vesměs vysoká škola, a vysoká úroveň antikoncepce, která vylučuje rané sňatky pro otěhotnění nevěsty. Závislost ale vesměs nebývá lineární – v nejnižší třídě se věk sňatku opět lehce zvyšuje a zejména výrazně vyšší podíl mužů i žen tu zůstává celoživotně neprovdaných. Žijí ovšem v nesezdaných, často přechodných párech a – jak ukazujeme na naší populaci opět v kapitole desáté – jejich děti se výrazně častěji rodí mimo manželství. Těhotenství nevěsty je opět méně pravděpodobnou příčinou sňatku.

Otěhotnění před dvacátým rokem věku je více než dvakrát pravděpodobnější u nižších tříd nežli u vyšších. Souvisí to se zjištěnými rozdíly v třídní podmíněnosti užívání antikoncepce i s tím, že věk počátku pohlavního života je u nižších tříd nižší. Ženy z nejnižší sociální třídy také nejčastěji označovaly své těhotenství za nechtěné.

Třídně podmíněná je i preference *kojení* před umělou výživou: ač to odporuje stereotypní představě intelektuálky, ženy s univerzitním vzděláním kojí své děti až dvakrát tak dlouho než ženy z nižších tříd.

Počet dětí v rodině také silně závisí na příslušnosti k sociální třídě. Tato závislost je ale historicky podmíněná. Nejdříve počaly omezovat počet dětí vyšší třídy. Až do poloviny devatenáctého století měly děti více než chudé rodiny (srv. [Stone 1977; Flandrin 1976; Mittenauer & Sieder 1977; Shorter 1975]). V těch ale díky lepším se zdravotním a sociálním poměrům v druhé polovině devatenáctého století děti rychle přibývalo, střední třídy začaly počet dětí omezovat a na počátku dvacátého století to byli chudáci, kterým se rodilo dětí nejvíce. Po první světové válce se uvědomělé užívání antikoncepce nejdříve rozšířilo do nižší střední a manuální třídy, a v procesu dalšího všeobecného poklesu porodnosti za-

čalo ubývat dětí i v dělnických rodinách a nakonec i na vesnici. Více dětí v rodině dnes najdeme nejčastěji u marginalizovaných sociálních skupin – a v některých společnostech také na samém horním konci stratifikačního žebříčku. U nás je to zatím jen obtížně doložitelný trend, ale v první vládě České republiky pětina ministrů měla tři a více dětí, a velkou rodinu jako hodnotu si dopřávají i mediální celebrity. Liz Taylorová udělala hvězdnou kariéru v tvrdém konkurenčním prostředí Hollywoodu a je zároveň matkou čtyř dětí. Také Meryl Streepová má čtyři děti, Diana Rossiová pět, a to nemluvíme o Mie Farrowové, která ke čtyřem vlastním adoptovala devět opuštěných. Všeobecně ovšem v České republice platí, že vezmeme-li za indikátor sociálního rozvrstvení vzdělání, zjišťujeme, už po několik generací, že čím vyšší je vzdělání matky, tím má méně dětí (srv. graf 10.4 v kapitole desáté).

Nikde se nám nepodařilo zjistit stratifikační rozložení *umělých přerušování těhotenství*, ač ostatní ukazatele by tu dovolily formulovat silnou hypotézu: čím nižší sociální třída, tím má žena s větší pravděpodobností zkušenost s umělým přerušením těhotenství.

Na sociální třídě závisí i *přítomnost manžela u porodu*: i to je vesměs záležitostí vzdělání. Britská šetření už z osmdesátých let minulého století zjišťují pravidelný sestup od 54 procent v horní po 16 procent v nejnižší stratifikační vrstvě. Česká data a čerstvá data nemáme, ale dá se soudit, že naznačená závislost platí i u nás a že podíl otců u porodu roste.

Moderní demografie už dávno ví, že ani před tváří smrti si nejsme rovni. Kojenecká úmrtnost, kolísající v tradičních evropských společnostech až do poslední třetiny devatenáctého století mezi 15 až 40 procenty (přehled srv. [Možný 1990]), závisela také na společenské vertikále. V minulých stoletích byla ale její vazba na tu či onu společenskou třídu nestálá (srv. [Flandrin 1976]). To, že se kojeneckou úmrtnost v současných vyspělých společnostech podařilo snížit hluboko pod jedno procento, neznamená podle britských statistik, že by se sociálně srovnala: v nejnižší sociální třídě je stále dvojnásobně vyšší než ve třídě nejnižší, což je způsobeno zejména velkou variací úmrtnosti kojenecké, nikoli novorozenecké (tedy úmrtnosti mezi druhým a dvanáctým měsícem života dítěte). Jak dítě roste, rozdíl v šanci na přežití s ním jde dál, i když se zmenšuje – ale jen u dívek. Chlapci z nejnižší sociální třídy mají ve věku 1 až 15 let nadále dvojnásobnou úmrtnost a zejména násilné smrti (asi 30 procent všech úmrtí v této věkové skupině) mají silný třídní index: je desetkrát pravděpodobnější, že při požáru, pádem anebo utopením zemřou chlapci ze spodku než chlapci z horního konce stratifikač-

4 | ního žebříčku. České zdravotní statistiky bohužel sociální příslušnost rodičů nesledují; nevíme ani, zda kojenecká úmrtnost má u nás nějakou závislost na vzdělání matky.

Také úmrtnost ve středním a vyšším věku je podstatně vyšší v dělnické třídě než u bílých límců. Protože je tu také vyšší nadúmrtnost mužů, dá se to částečně vysvětlit pracovními úrazy a zdravotními riziky dělnických povolání. Že je to ovšem značně neúplné vysvětlení, dokázali Tapanen ve Finsku a Carlson v Maďarsku (a tedy s platností i pro země reálného socialismu, alespoň ve střední Evropě) v osmdesátých letech minulého století. Největší rozdíly byly podle příčin úmrtí v onemocněních jater, plic a kardiovaskulárního systému, což ukazuje na abúzus alkoholu, tabáku a celkový životní styl, spíše než na ohrožení nemocemi z povolání, pokud pití a kouření nepovažujeme u nádeníků za nemoc z povolání. Vysvětlení třídním zařazením je přesvědčivě podpořeno zjištěním, že diferenciaci úmrtnosti žen těsněji asociuje se sociálním zařazením jejich manžela než s jejich vlastním povoláním. Ptáme-li se po nějakém empirickém důkazu pro to, že základní jednotkou sociální stratifikace je rodina se svým životním stylem, nikoli jedinec skrze své povolání, tu ho máme.

Skutečnost, že spotřeba alkoholu u nás po zhroucení se ekonomik despotického socialismu neklesla (jak se očekávalo, protože soukromý vlastník netoleruje pijáky mezi svými zaměstnanci), nýbrž dále stoupá, ukazuje, že závislost na alkoholu je hlouběji, kulturně zakořeněna. Jak se u nás ale tato závislost modifikovala s konstitucí nové vyšší ekonomické třídy, nemáme výzkumem doloženo.

* * Třídní rozdíly v péči o děti

Pro poznání třídních rozdílů ve stylu péče o dítě jsou stále validní závěry klasického longitudinálního výzkumu Johna a Elizabeth Newsonových [1963, 1968 a 1976 a reedice]. V třídění podle klasifikace *Generálního registru*, který někde lehce modifikovali, uvádějí, že matky z dělnických tříd častěji na dítě křičí a častěji ho plácnou, častěji mu hrozí nějakou autoritativní postavou či tím, že ho dají z domu anebo opustí. Úzkostněji kontrolují, aby si dítě nehrálo s přirozením. Častěji také považují tatínka za přísnějšího, než jsou samy. V dělnických rodinách se ovšem také méně hrozeb uskuteční.

Nejnižší podíl otce na péči o dítě byl zjištěn v nejnižší třídě, nejvyšší v nižší střední třídě; autoři to komentují tak, že nižší úředníci,

kteří patří do této třídy, si ani nenosí na večer práci domů jako mladí manažeři a profesní třída, ani se nemohou vymlouvat na fyzickou únavu jako dělníci.

Ve středostavovských rodinách chodí děti večer dříve do postýlky a otec se častěji podílí na jejich ukládání, čtení a modlení před spaním. Při sledování dalšího vývoje dítěte autoři zjistili, že v sedmi letech středostavovské děti zvou častěji své kamarády a kamarádky na návštěvu anebo si chodí hrát k nim domů, častěji si doma kreslí, čtou či prohlížejí knížky a (zejména chlapci) zakládají sbírky.

V dělnických rodinách jsou chlapci přísněji trestáni než děvčata a byl zjištěn i větší rozdíl mezi jejich agresivitou a agresivitou děvčátek. Chlapci se ovšem častěji perou bez ohledu na třídní příslušnost. Rozdílný je však postoj matek k dětským rozmíškám: zatímco dělnické matky častěji považují za svou povinnost zasáhnout, středostavovské matky nechávají své děti, ať si to vyřídí samy. Nepovažují také sdílení hraček za výchovný imperativ.

* * Třídní rozdíly ve vzdělanostních šancích

Studie variability úmrtnosti, porodnosti, sňatečnosti a dalších demografických údajů v závislosti na sociálním postavení zjišťují, nakolik příslušnost k určité společenské třídě ovlivňuje rodinné chování. Přínejmenším stejně významná je však otázka, nakolik rodinné chování samo je stavebním kamenem třídního systému, vytváří ho a pomáhá ho udržovat. Sociologa zajímá především to, zda a jak skutečnost, že se člověk narodil v určité rodině, ovlivňuje jeho budoucí celoživotní zařazení do určité sociální třídy, určuje či omezuje jeho životní šance – a tím činí sociální systém stabilní, pevný a neměnný.

Je nesporné, že rodina v šancích individua hraje podstatnou roli. Ovlivňuje jeho životní šance skrze podmínky, jež spoluvytvářejí jeho výkon ve škole, rozhodují o jeho úspěchu při zkouškách, a tím mu otevírají anebo zavírají bránu k vyššímu vzdělání a skrze ně k určitým povoláním a společenským postavením. Tyto podmínky jsou uloženy v kulturním kapitálu rodiny (ve vzdělání a kultivovanosti rodičů), který předávají skrze svou schopnost stimulovat a podporovat své dítě při vzdělávání a v rozvoji duševních schopností i kulturních dovedností. Jsou ale samozřejmě uloženy už v samém ekonomickém kapitálu, tedy prostě v tom, že bohatá rodina koupí dítěti stimulující hračky, dopřeje mu zajímavé a obzor rozšiřující prázdniny (spojené s cestováním a kulturními i vzděláva-

cími aktivitami), poskytne mu kvalitnější stravu a dá mu lepší stravovací návyky (a tím i základ pro lepší zdraví), naučí ho rozmanité sporty atp. Rozhodující roli však hraje rozdíl v bydlení, jaké si může rodina dovolit. Ve vyspělých a stabilizovaných společnostech znamená tento rozdíl nejenom to, že bohatší rodina může dopřát svému dítěti jeho vlastní dětský pokoj, pracovní stůl a klid k nerušené školní přípravě a k rozvíjení intelektuálních zájmů. Znamená i „lepší susedství“ – a tedy více kamarádů podobně stimulovaných a zvýhodněných, lepší celkovou úroveň místní školy a třídy, do které dítě už od malička bude chodit... Zaráčíná tu také působit mechanismus, kterým se dědí *sociální kapitál* rodiny, tedy zdroje, které má rodina uloženy ve svých konexích a stycích, ve výhodných známostech a přátelích. Spolužáci z lepších rodin drží spolu už od obecné a na univerzitě pak rozšiřují kruhy svých známých dál a vytvářejí tak síť vzájemné podpory celoživotní hodnoty. Zvyšuje to velice přirozeným způsobem šanci na výběr vlastního manželského partnera z kruhů rodin třídně si blízkých... Spojené státy americké jsou velmi demokratická a „otevřená“ společnost, ale etablované elity tam stále mají na paměti poučku, že špatně zvolená příprava pro dceru může znamenat chybu, jež se bude v rodině napravit po tři generace.

Platí něco z toho i u nás? Rozbory rozdílů příjmové diferenciaci ukazovaly až do konce osmdesátých let, že jsme společnost malých sociálních rozdílů: rozdíly v příjmech byly, s možnou výjimkou Albánie, nejmenší ze všech zemí komunistického bloku [Večerník 1986], což ukazuje na to, že se tu podařilo vytvořit jednu z nejméně diferencovaných společností, které kdy (pomineme-li homogenitu bídy předhistorických společností) kdekoli na světě pro tak velkou populaci existovaly. Majetky, pokud co z nich která rodina dokázala uchránit před vyvlastněním, neměly povahu kapitálu – neplynul z nich zisk a nebyly zdrojem moci. „Ekonomika nedostatku“ (Kornai) nivelizovala okolo nejnižšího společného jmenovatele i životní styl. Je velkým poučením pro sociologii, jakou rezistenci projevil kulturní a v jisté míře i sociální kapitál. Ač se příjmová diferenciaci v nově uvolněném prostoru přirozeně rozvíjí pomalu (pro vkus těch, kteří zůstávají dole, ovšem až příliš rychle), právě v opoře o kulturní kapitál jsou kontury třídní struktury už zřetelně vidět. Výzkum vlivu třídního původu na šance dětí a mechanismy vlivu rodiny na školní úspěch dětí patří dnes k nejvyšším prioritám české sociologie.

Vlivu rodiny původu na vzdělanostní šance dětí, třídně podmíněné povaze vzdělávání a jeho úloze při reprodukci sociálních nerovností byla věnována velká diskuse zejména ve francouzské sociologii. V ra-

dikální formulaci škola je nástrojem panství vládnoucích tříd. Pierre Bourdieu [Bourdieu, Passeron 1970] ukazuje, jak škola „naturalizuje sociální“ – vydává sociálně vzniklé nerovnosti za nerovnosti vzniklé přímo od přírody. Nevybírání nejkompentnější, jak se snaží předstírat, ale dává vyniknout těm, kteří nejlépe odpovídají kritériím dominantní skupiny. Raymond Boudon [2001, cit. dle Keller & Tvrđý, 2008:52] v diskusi s Bourdieuem doplňuje toto pozorování: stejně jako on za primární považuje rodinný původ, který ovlivňuje schopnosti a výkon žáků. Důležitější však je rozdílné ocenění zisků a nákladů, které musí uvážit a uvažují rodiny výše a níže stratifikačně zařazené. To podle Boudona vysvětluje nejlépe rozdílné vzdělanostní strategie, jež pak vedou k udržení stávajících nerovností. Znamení přehled sporů o vysvětlení úlohy školy a vzdělávání v mechanismech reprodukce nerovnosti podává pro českého čtenáře Jan Keller v [Keller & Tvrđý 2008].

Přes tyto jemné analýzy, které ukazují, že všechno není tak, jak liberální ideologie rovných šancí slibuje, otevírá však škola – alespoň u nás – pro děti z nižších tříd stále šanci prožít socializaci ve třídě žáků z různého sociálního prostředí. Škola je svým působením homogenizuje a tím, že klade na žáky stejné nároky, zmenšuje rozdíly původu mezi nimi. Tím pak, že podporuje ty, kdož nejlépe odpovídají „kritériím dominantní skupiny“, zároveň zvětšuje šance žáků, kteří svým původem do ní nepatří, aby se těmto kritériím přizpůsobili a do „dominantní skupiny“ se dostali. Máme ještě pořád dosti daleko k situaci některých měst v USA, kde se přes všechna hnutí za desegregaci žáci z různých sociálních vrstev ve školních třídách nemísí, protože už bydlení je výrazně sociálně segregované, neboť své děti už od prvních tříd do soukromých škol posílají i středostavovské rodiny, včetně rodin učitelů ve veřejném školství. Až na výjimky, jako je internátní Kellnerovo gymnázium, nemají naše soukromé střední (či základní) školy vyšší úroveň nežli školy státní a rekrutují spíše děti, které neprošly přijímacími zkouškami na státních středních školách (a rodiče mají dost peněz či odhodlání, aby je přesto nechali dále studovat). Proto se také na nich nevytváří elitní ovzduší vyšší studijní angažovanosti. Pro české školství stále platí, že *rodina nepřestává být nejvýznamnějším ze všech faktorů, vzdorujících egalitárním tendencím, vbudovaným do moderních vzdělávacích systémů.*

Kdo má zájem o jemně diferencované a aktuální poznání toho, jak se reprodukuje třídní nerovnost v moderní společnosti, necht si přečte na úplně jiné metodologii založenou a o pozorování jiné společnosti se opírající práci Pierra Bourdieua, zejména jeho *La Reproduction* (spolu s Jeanem-Claudem Passeronem [1970], anglicky [1977, 1990]).

4 | Zkoumání vlivu třídního původu na šance dětí a mechanismů vlivu rodiny na postup dětí vzdělávacím systémem se u nás soustavně věnuje Petr Matějů [např. 1991, 1993, 2005, spolu se Strakovou 2003, 2005; spolu s Řehákovou a Simonovou 2003; Simonová & Matějů 2005]. Systematickou výzkumnou prací osvětluje, jak i český vzdělávací systém spíše podporuje nežli oslabuje udržování vzdělanostních a tím i třídních nerovností. Podlamuje spíše nežli posiluje studijní aspirace talentovaných mladých lidí s nízkým vzdělanostním původem po rodičích a odrazuje od studia i velmi schopné studenty tím, že univerzitu prezentuje jako místo pro elitu, kam se nemají vnučovat. Zůstávají tak stranou rozvoje šancí, které postupně i náš vzdělávací systém nárůstem počtu míst na vysokých školách dává: zatímco šance dětí z dělnických rodin na studium na univerzitě vzrostly u nás jen nepatrně (ze 7 procent na 10), šance dětí z rodin odborníků dramaticky narostly z původních 25 procent až na dnešních 39 procent: jsou tedy čtyřikrát vyšší! [Simonová & Matějů 2005].

* MIMOEKONOMICKÁ STRATIFIKACE: KOGNITIVNÍ TŘÍDY

Významný nový pohled na vertikální stratifikaci přinesla kontroverzní kniha Richarda J. Herrensteina a Charlese Murrye *Zvonová křivka: Inteligence a třídní struktura v životě Američanů* [1994]. Opouští tradiční opření třídní struktury o zdroje ekonomické a ukazuje na význam a diferencující vliv jiného vzácného zdroje, totiž lidské inteligence.

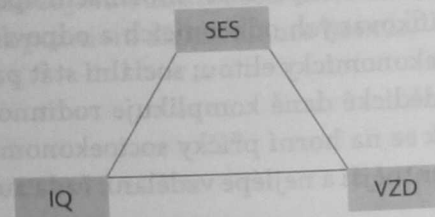
Kniha vzbudila rozhořčenou reakci ze tří důvodů: Především si dovolila konstatovat, že distribuce inteligence není nezávislá na rase. Napsat, že nejvyšší průměrnou inteligenci (pokud nepočítáme takové malé skupiny, jako jsou Aškenázy-Židé) má v americké populaci subpopulace občanů původem z Asie a Oceánie (žlutá rasa), za ní následuje subpopulace bělochů a na třetím místě jsou Afroameričané, tedy černoši, to v USA přinejmenším neodpovídá normě politické správnosti. Druhé liberální tabu, proti němuž si autoři dovolili dost, je sám ideál „otevřené společnosti“. Jestliže uznáme velký vliv vrozené inteligence na stratifikační zařazení, zpochybňujeme přímo základ „amerického snu“, totiž víru, že zbohatnout může každý. Pravda, milionový majetek lze nakonec získat i ze dne na den v loterii, ale to, o čem píší autoři, právě v loterii nekoupíš. Třetí tabu, které kniha porušila, bylo akademické: dovolili si mít nejen myšlenku povážlivě novou, ale bez nejmenšího taktu ji rovnou prezentovali tak, aby byla pochopitelná i mimo akademické kruhy. Text

kniha je organizován do tří rovin: Základní myšlenky a zjištění každé kapitoly jsou nejprve srozumitelně vyloženy v jedno až dvoustránkovém shrnutí, graficky jasně odlišeném. Pak následuje vlastní text kapitoly, psaný na úrovni univerzitní přednášky, pohybující se už nekompromisně v odborném diskursu, ale s velkou snahou o názornost a komunikativnost. A nakonec následuje 300 stran (dvě pětiny knihy) dodatků, poznámek a odkazů, jež s minuciózní přesností dokládají každý jednotlivý závěr a osvětlují pečlivě metodologii, jak ho bylo dosaženo. Kniha se stala bestsellerem a jednu dobu se prodávala i v drugstorech: jaká ostuda pro akademického badatele!

Pro posouzení poznávací hodnoty knihy není ovšem relevantní žádná z námitek proti porušení zmíněných tabu. Můžeme tedy bez potíží přijmout stanovisko recenzenta v *American Journal of Sociology*, jenž napsal, že meritorní závěry knihy se žádnému z liberálních kritiků nepodařilo vyvrátit (pokud se o to vůbec pokoušeli) a že to vůbec nebude lehké. To základní, totiž že sociologie nemůže v pokusech o vysvětlení nerovnosti nadále opomíjet tak významný lidský zdroj, jako je inteligence, zůstane pro obor trvale přínosnou inovací.

Autoři vyšli z toho, že po více než šedesáti letech práce na zdokonalování inteligenčních testů, jejich kritiky a reakcí na tyto kritiky můžeme se dnes o jejich výsledky opřít se spolehlivostí, jež postačuje pro závěry o velkých populacích. Přes výjimky, které potvrzují pravidlo, jsou jednotlivé složky inteligence těsně zkorelovány a všeobecná míra inteligence je významným sociálním zdrojem pro toho, kdo jí vládne. Platí banální postřeh z žitého světa, že lidé jsou různí: jednomu to zkrátka pekelně pálí, kdežto druhý je tupý jako šavle – a ti chytřejší že mívají obyčejně vrch.

Inteligence Američanů je během školní docházky už dlouho ve velkém rozsahu opakovaně testována a autoři se mohli opřít o statisticky spolehlivé velké soubory, sledované longitudinálně v mnoha kohortách za sebou. Navrhli nejprve analyticky rozlišit 1. socioekonomický status, opřený o příjem a profesní zařazení, 2. inteligenci a 3. vzdělání. Vztahy v takto konstruovaném trojúhelníku

se už od počátku dvacátého století, a v jeho posledních desetiletích ve stále se zrychlujícím tempu, mění. Vždycky platilo, že lidé s vyšší inteligencí nevolí nutně kariéru spojenou se vzděláním: Amerika se dlouho pyšnila tím, že je zemí selfmademanů – lidí, kteří se udělali sami, bez zdoluhavého formálního vzdělávání. Na druhé straně to, že měl někdo univerzitu, nepředpokládalo naopak nutně, že má vyšší inteligenci. Univerzita byla prostě tradiční součástí životní dráhy chlapců z lepších rodin, i když nevynikali přímo brilantní inteligencí, kdežto chudí se tam dostali jen výjimečně a ti nejchytřejší se právě na cestě za úspěchem často nezdržovali studiem. Jak se univerzitní vzdělání demokratizovalo, začalo to platit i naopak: vzdělání nevedlo automaticky k dobře placenému povolání, vznikal vzdělanostní proletariát. Mezi vzdělanci najdeme proto lidi bohatší i chudší, mezi bohatými hloupější i chytřejší a i mezi těmi nejchytřejšími lidmi s univerzitou i bez ní. Jde o tři relativně nezávislé proměnné.

Herrenstein a Murray na velkém souboru dat přesvědčivě dokládají, že tento stav končí. Dvě velké inovace druhé poloviny dvacátého století, nástup sociálního státu a nástup informační společnosti, změnilly vše. Rychlost a složitost operací, na nichž závisí chod vyspělých společností, kladou stále vyšší nároky na přípravu a inteligenci těch, kdož zastávají v jejich struktuře významnější postavení. Univerzity (tedy ty lepší mezi nimi, a v každé populaci se ví, které to jsou) na to reagovaly tak, že zvýšily studijní nároky. Dostát jim mohou jen ti nejchytřejší, být z dobré rodiny už nestačí. Sociální stát naopak otevřel dveře i na ty nejlepší univerzity nejinteligentnějším mladým lidem, bez ohledu na jejich sociální původ. Jak vyspělé společnosti bohatly a vzdělání se vynořovalo jako kapitalizovatelná hodnota, otevřely liberální systémy sice dveře univerzit pro všechny – ale právě proto, že ne všichni stačili na vysoké studijní nároky, se univerzity stratifikovaly: každý se může dostat na univerzitu, ale ne na každou – jsou univerzity lepší (náročnější na intelektuální výkon) a horší; každý ví, která je která. Hierarchie kvalifikace získané vzděláním a hierarchie schopnosti učit se, tedy inteligence, se k sobě přiblížily v nebyvalé míře: tyto dvě strany zmíněného trojúhelníku projevují tendenci ke splynutí. A protože informační společnost vitálně závisí na vysoce kvalifikovaných odbornících a odpovídajícím způsobem je platí, stávají se i ekonomicky elitou; sociální stát pak zase přerozdělováním spotřební i dědičné daně komplikuje rodinnou dědičnost získaného majetku, a tak se na horní příčky socioekonomického statusu dostávají ti nejinteligentnější a nejlépe vzdělaní: řada autorů mluví o nové informační elitě.

Všechny tři vrcholy zmíněného trojúhelníku – inteligence, vzdělání a SES – se tedy k sobě přibližují, jsou to však intelektuální schopnosti, co se proměňuje v základní statusotvornou složku. Teoreticky to znamená, že každé dítě, ať se narodí na kterémkoli místě sociální hierarchie, má stejnou šanci dostat se až na sám její vrchol, záleží jen na jeho inteligenci a úsilí rozvíjet ji studiem. Na první pohled se zdá, že se tím naplňuje ideál otevřené společnosti. Leč je tomu pohříchu právě naopak.

To, čemu říkáme inteligence, operuje opřeno o individuálně proměnlivý fyziologický základ vyšší nervové činnosti – a ten je do značné míry dědičný. Každý máme trochu jiný mozek. Nezáleží ani příliš na tom, dědí-li se inteligence ze 60 procent anebo z 80 procent (a uvnitř těchto mezí leží výsledky 99 procent z nesčetných měření). Zbylých 20 procent – anebo, budme optimističtí 40 procent – je sociálně tvarovatelných příležitostmi a sociálními vlivy od narození až do dospělosti.

Zdá se na první pohled, že těch řekněme čtyřicet procent ovlivnitelnosti vytváří dostatečný prostor pro to, aby se nevytvořila dědičná intelektuální elita, totožná s elitou ekonomickou a mocenskou. Má to však háček. Jak jsme si ukázali výše, rozhodující je při tom vliv rodičů. Obou. Jak se ale homogenizují vzdělanostní stupně podle inteligence, ovlivňuje to i sňatkový trh. Zvyšuje se i vzdělanostní homogamie, a ta potom ovlivňuje jak dědičný základ inteligence, tak i míru rodinných šancí – a tedy tvarování její variabilní složky. Chytří si berou chytré a mají spolu chytré děti, které chytře vychovávají, aby byly ještě chytřejší. Na druhé straně intelektuálního spektra je tomu naopak.

Herrenstein a Murray zavádějí pojem „kognitivní třídy“ a tvrdí, že tyto třídy začínají vytvářet dominantu stratifikačního systému – a to nejenom nahoře, ale bohužel i na spodním konci stratifikační stupnice. Konstituující se kognitivní třídy se od sebe stále výrazněji vzdalují, a nebudeme-li tuto skutečnost reflektovat, protože je nám nepříjemná, a hrozí, že se uzavrou jako kasty. (Což se chudým černochům amerických velkoměst už stalo, a nebude-li z ideologických a politických důvodů bráno v úvahu jejich rodinně reprodukováné kognitivní znevýhodnění, všechna řešení budou dál stejně neúčinná. Pro českou společnost to znamená, že ve vlastním zájmu bude muset, dříve anebo později, kousnout do hořkého jablíčka pozitivní diskriminace Romů.)

* SHRnutí A VÝHLEDY

4 | Pro sociologii rodiny je zajímavé a produktivní spíše třídní než stratifikační výkladové schéma sociální nerovnosti. Jeho výsledky silně podporují tvrzení, že při vši nestálosti rodina stále zůstává základní jednotkou nerovnosti. Je zároveň zdrojem nerovnosti šancí, tedy nejenom jednotkou nerovnosti přítomné, ale i zdrojem nerovnosti reprodukované do budoucnosti.

Jestliže ale dává náš obor celkem jednoznačnou odpověď na otázku po jednotce sociální nerovnosti, odpověď na to, o co se vlastně nerovnost opírá, se naopak rozostřuje. Realita informační společnosti se svým důrazem na mimoekonomické kapitály (symbolický, sociální, kulturní... -nevím, zda někdo už začal pracovat s pojmem kognitivní kapitál, ale dá se to očekávat) je velkou výzvou nejméně dvě stě let staré představě sociální hierarchie, opřené jednoznačně o majetek a příjmy. I když nás právě poznatkový základ sociologie rodiny činí skeptickými k úvahám o individualizaci životních šancí a nerovnosti bez stratifikace, vývoj v teorii sociální stratifikace musí sociologie rodiny bedlivě sledovat, protože právě v ní je zakotvena nejvýznamnější diferenciace rodin: také inovace v sociálně legitimních vzorcích fyzické reprodukce (česky: ve způsobech kdo, s kým, kdy a jak počíná dítě) a socializace (kdo a jak to dítě potom vychovává) závisejí na tom, ve které sociální třídě či vrstvě se to děje.

Informační společnost se ovšem bezprostředně dotýká zatím jen relativně omezeného okruhu lidí. Jak se vzácné zdroje stávají vzácnějšími a jak se v soutěži o ně rozevírají nůžky nejen mezi bohatými a chudými národy, ale i mezi bohatými a chudými i v těch nejbohatších národech, výroky o „rodině“ budou ztrácet na poznávací hodnotě: vnitřní diferenciace tohoto pojmu vzrůstá kulturně i třídně. Psát sociologii rodiny je stále obtížnější, protože kdysi jednoznačný a samozřejmý základní koncept rodiny ztrácí jasné obrysy a vnitřně se štěpí. Mnozí autoři už dnes považují za správné psát jen o sociologii rodin, nikoli rodiny, a ti nejradikálnější dokonce považují sám pojem rodina za prázdný a zavádějící. My se k tomu, jak je to s koncem rodiny, dostaneme na konci této knížky.

To, že rodiny jsou různé (respektive to, že lidské reprodukční strategie mají velice rozličné varianty), je skutečnost, kterou by sociologie mohla přehlížet jen ke své vlastní škodě. Polská sociologie má monograficky zpracovanou rodinu horníka, zemědělskou rodinu a dokonce vím i o polské monografii zpracovávající rodinný život námořníka. Česká sociologická literatura, s jednou rychle zastarávající výjimkou studie o rodinách vysokoškolsky vzdělaných manželů z konce sedmdesátých let

[Možný 1983] a studie o rodinných mechanismech reprodukce příslušnosti k dělnické třídě [Katrňák 2004], podobné studie v posledním půlstoletí nevyprodukovala. Věříme-li v pozitivní vývoj od obecných spekulací k induktivní výstavbě vědy, patří studium speciálních rodinných subkultur k největším dluhům oboru.

A na dveře klepe ještě jedna diferenciace, přehlížená právě proto, že je tak nepříjemně zjevná. Nejméně každé dvacáté české dítě je Rom. Zahrnovat rodinu Romů pod společný jmenovatel české rodiny je výrazem etnocentrismu a arogance gadžů, která už nemůže mít dlouhého trvání. I v české společnosti, jako ve všech ostatních, tu proti sobě pracují dvě tendence: tendence k segregaci etnik a „multikulturalitě“ na jedné straně a tendence k homogenizaci společnosti konzumním způsobem života až na úroveň globalizace na straně druhé. Echo této velké transformace v žitém světě rodinném je velké sociologické téma, které čeká na svoje zpracování.

Zajímavým příspěvkem do diskuse je postoj Jakoubkův [2004]. Svěbytná kultura romských osad na Slovensku, odkud pocházejí téměř všichni naši Romové, se podle jeho pozorování do České republiky prakticky nepřenesla. To, co z ní zbylo, se rozplývá pod vlivem médií (televize) a konzumerismu, až nakonec to, co zbývá, je prostě subkultura bídy: Romové jsou už dnes především ahistorickou konstrukcí aktivistů a romologů.

S tímto radikálně konstruktivistickým názorem je možno polemizovat (sám autor v pozdějších pracích o Romech ze svého radikalismu do značné míry ustupuje), ale produktivnější bude kulturu romských enkláv studovat. Pokud jde o rodinu Romů, znamenitý přínos představuje rozsáhlá studie Lenky Budilové a právě Marka Jakoubka *Příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce. Cigánská příbuzenská síť* [2007]. V empirické studii se jim podařilo zmapovat jednu příbuzenskou síť zahrnující 318 manželských párů, které se za příbuzné vzájemně považují, ať už je mezi nimi vztah pokrevní (*příbuzenství kognatické*), anebo vzniklý manželstvím (*příbuzenství afinní*). (Za manželství považují autoři v souladu se svými informátory z této sítě „dlouhodobé soužití muže a ženy, z něhož vzešlo několik dětí“, ať už byli sezdáni církevně, na matrice anebo vůbec ne.) Autoři začali studiem jedné příbuzenské skupiny v „chyžkové“ cigánské osadě Chminianské Jakubovany na východním Slovensku a sledováním příbuzenských vazeb se jim nakonec podařilo identifikovat příbuzenskou síť, která je rozprostřena od východního Slovenska po severočeské městečko Česká Kamenice a panelákové předměstí Ústí nad Labem. Přes velké prostorové vzdálenosti se tito lidé považují za sobě

bližší a mají intenzivnější interakce nežli třeba i s Romy, s nimiž sdílejí sousedství v téže osadě nebo i na téže chodbě panelového domu, ale nejsou s nimi příbuzní.

Výzkum vyvrací především představu o „patriarchátu“ romské rodiny; nikoli však, že by tam zjistil „matriarchát“, též někdy předpokládaný. Mapované příbuzenské vztahy nejsou ani patrilineární, ani matrilineární. „Unilineární descendance zde neslouží ani jako princip vytváření sociálních skupin, ani se s ním nesetkáme ve formě převažující ideologie, legitimizující skutečné sociální procesy“ [Budilová & Jakoubek, 2007:30].

Studie také ukazuje, jak je rozsáhlá, prostorově rozptýlená síť příbuzných zakládána a udržována častými příbuzenskými sňatky. Na empirickém materiálu vyvrací romisty (a často i Romy samými) zdůrazňované tvrzení o exogamii Romů. Ani skutečnost, že například Romové ze Slovenska často jezdí vyhledávat životního partnera ze vzdálených osad, ji nedokládá: „...naši informátoři ze Slovenska se také vdávají/žení za osoby ze vzdálených osad, ba i z Čech, nicméně činí tak právě proto, že v těchto osadách (lokalitách) mají příbuzné. Ignorují tedy osady bližší, v nichž žijí jejich nepřibuzní, a jezdí si vybírat manželské partnery do osad vzdálenějších, kde příbuzné mají. Jsou tedy exo-lokální, ale striktně endogamní (v rámci příbuzensky definovaného celku)“ [Budilová & Jakoubek, 2007:23]. Vedle endogamie kognatické (tedy sňatku osob pokrevně příbuzných, jež kdykoli v minulosti měly jednoho nebo více společných předků – takových párů bylo ve studované příbuzenské síti 55 ze 318, a v téměř polovině z nich šlo o sňatky prvních bratřanců a sestřenic) je častá též endogamie afinní (manželé nejsou pokrevně příbuzní, nicméně už jsou nebo byli příbuznými afinními – 31 párů je v tomto příbuzenstvu takto založeno) anebo kombinace obou druhů endogamie (36 párů). Doložitelně exogamních sňatků bylo v tomto příbuzenstvu zjištěno pouze 27 a zbývajících 110 se nepodařilo zařadit.

O tom, jak je obvyklá endogamie afinní (např. dva bratři si berou dvě sestry, ale kombinací, zahrneme-li do nich i bratrance a další příbuzné pokrevní i nepokrevní, je celý labyrint), svědčí také skutečnost, že pro ni má romština i zvláštní výraz: je to sňatek „pre čeranki“. Tato tendence k endogamii (při současné otevřenosti k exogamii) a absence unilineární descendance vede autory k závěru, že „existence jakýchkoli ‚rodů či klanů‘... je příbuzenským skupinám, které se v našem výzkumném vzorku vytvářejí, cizí“ [Budilová & Jakoubek, 2007:64].

Jakoubek opakovaně polemizuje s představou, že „všichni Romové jsou stejní“. V souladu s tím také autoři nenárokují pro tento svůj vý-

zkum určitého cigánského příbuzenstva univerzální platnost. Právě svou konkrétností znamená však jejich práce podstatný krok k pochopení cigánské rodiny a příbuzenských vztahů.

* ZOPAKUJME SI

1. Co je pro sociologii rodiny vhodnější mírou sociální nerovnosti, sociální třídy anebo sociální vrstvy? A proč?
2. Jaký indikátor sociálního zařazení užívají nejčastěji empirické výzkumy rodiny?
3. Mohou manželé náležet k různým společenským třídám? Uveďte co nejvíce zdůvodněných odpovědí, jak je systemizoval Stockman. Která z odpovědí je pro vás nejvěrohodnější?
4. Existuje dnes u nás ještě nějaký sociální faktor, který ovlivňuje výběr manželského partnera, anebo je výběr párů dán hlasem srdce, u kterého má každý stejnou šanci?
5. Po roce 1989 u nás došlo k výraznému rozevření stratifikační diference. Obrazilo se to nějak v míře homogamie? Pokud ano, jak?
6. Jakým způsobem ovlivňuje příslušnost rodiny k určité sociální vrstvě vzorce socializace dětí?
7. Platí vzhledem k třídnímu zařazení, že před smrtí jsme si všichni rovni?
8. Čím rodina zvyšuje sociální šance dětí?
9. Pracují v procesu přípravy dětí na jejich příští sociální zařazení rodina a škola ve vzájemném souladu anebo proti sobě? Kde se jejich zájem shoduje a kde kříží?
10. Co je to kognitivní třída a jak se sociálně konstituuje?

* * Úloha

Dokážete rozeznat mezi svými vrstevníky, aspoň u některých, z jaké rodiny podle sociálního zařazení pocházejí? Napište, jaké podle vašeho pozorování získal zkušenosti, má šance a vlastní věci mladý člověk z bohaté rodiny, ze středostavovské rodiny a z rodiny chudé. Srovnajte svá pozorování a diskutujte je. Diskutujte, jakou rodinu jste měli na mysli, když jste si představovali rodinu bohatou, středostavovskou a chudou.

Myslíte si, že má pravdu Georg Simmel, když poznamenává, že sociální rozdíly se vždycky jeví menší, když jsou pozorovány shora dolů, než když jsou vnímány zespoda, anebo na tom nezáleží?